

УДК 343.431

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883849>

Ю.Ю. ЗАБУГА,

асистент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, м. Харків, Україна; e-mail: y_lemeshko@ukr.net;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1956-2233>

Т.О. МИХАЙЛІЧЕНКО,

доцент кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, м. Полтава, Україна; e-mail: myhailichenko_t@yahoo.com;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4668-3375>

ФОРМИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ: ЧАСТИНА I

YU.YU. ZABUHA,

Assistant, Chair of Criminal Law # 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ph.D. in Law, Kharkiv, Ukraine; e-mail: y_lemeshko@ukr.net;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1956-2233>

T.O. MYKHAILICHENKO,

Ass. Professor, Chair of Criminal Law and Criminal Legal Subjects, Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University, Ph.D. in Law, Poltava, Ukraine; e-mail: myhailichenko_t@yahoo.com;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4668-3375>

TYPES OF HUMAN EXPLOITATION: PART I

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному кодексі України відповідальність за торгівлю людьми передбачено у ст.149. Незважаючи на конвенційний характер цієї норми, законодавець неодноразово вносив зміни, які кожного разу стосувалися, в т.ч. й поняття "експлуатація людини", що виступає важливою криміноутворюючою ознакою даного складу злочину. Ці зміни потребують критичного переосмислення щодо питань: чи можна та доцільно надати визначення поняттю "експлуатація людини" шляхом встановлення та законодавчого закріплення його індивідуальних ознак; чи повинен перелік типових форм експлуатації людини і надалі залишатися відкритим, якщо його залишити в кримінальному законі; чи потребує він скорочення. **Метою** статті є: встановлення загальних ознак, властивих поняттю "експлуатація людини"; розкриття змісту таких форм експлуатації, як сексуальна експлуатація, використання в порнобізнесі, примусова праця, примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан та залучення в боргову кабалу, які закріплені у п.1 примітки до ст.149 Кримінального кодексу України; встановлення ознак, властивих поняттям "сексуальна експлуатація" та "трудова експлуатація"; вироблення пропозицій щодо законодавчого удосконалення норми, передбаченої ст.149 Кримінального кодексу України. **Методи.** Дедуктивний метод було використано для узагальнення існуючих точок зору щодо змісту поняття "експлуатація" як в українській, так і в іноземній науковій літературі, судовій практиці України та Європейського суду з прав людини. Завдяки аналізу та синтезу здійснено дослідження структури цього поняття, а також структури таких форм експлуатації людини, як сексуальна та трудова. Застосування порівняльно-правового методу дозволило визначити особливості тлумачення досліджуваних понять у законодавстві країн Східної Європи. Логіко-семантичний метод дослідження надав можливість встановити особливості тлумачення змісту, який закладається в поняття "експлуатація" в міжнародно-правових актах. Догматичний метод використано задля виявлення недоліків і встановлення способів удосконалення перелічених у вітчизняному законодавстві форм експлуатації людини. **Результат.** Встановлені загальні ознаки експлуатації людини, визначені індивідуальні ознаки трудової та сексуальної експлуатації. **Висновки.** Обґрунтовано, що доцільніше задля визначення поняття "експлуатація людини" у тексті закону про кримінальну відповідальність використувати відкритий перелік типових форм останньої. При цьому підлягає скороченню за рахунок виділення більш широких форм експлуатації, якими є поняття "сексуальна експлуатація" та "трудова експлуатація".

Ключові слова: торгівля людьми; сексуальна експлуатація; трудова експлуатація; примусова праця; рабство; звичаї, подібні до рабства; підневільний стан; боргова кабала

Problem statement. Human trafficking is criminalized by Article 149 of the Criminal Code of Ukraine in force. Notwithstanding the conventional character of this norm, the legislator has repeatedly made changes, referring on each occasion, inter alia to the notion of "human exploitation", which represents a significant criminogenic feature of this corpus delicti. These changes call for critical reflection considering the questions that arise: 1) whether the notion of "human exploitation" can be defined through identifying and legislative consolidation of its features as well as whether this step is appropriate; 2) provided the listing of major forms of human exploitation retains, should it continue to be opened; 3) whether this listing requires reduction since the Criminal Code of Ukraine in force enumerates as many as 17 (!) forms of human exploitation. **Purpose are:** ascertaining common features, pertaining to the notion of "human exploitation"; revealing the essence of exploitation types including sex exploitation, porn industry exploitation, forced labor, forced provision of cervices, slavery or practices similar to it, serfdom as well as debt bondage, which are fixed in paragraph 1 of note of Article 149 of the Criminal Code of Ukraine; defining the features pertaining to the notions of "sex exploitation" and "labor exploitation"; developing proposals regarding the legislative improvement of the norm provided by Article 149 of the Criminal Code of Ukraine. **Methods.** The deductive method was used for summarizing perspectives regarding the contents of the notion "exploitation" in the Ukrainian as well as foreign academic literature, in the court practice of Ukraine and the European Court of Human Rights. Due to the analysis and synthesis the study of the structure of this notion has been undertaken, together with the structure study of sex exploitation and labor exploitation as types of human exploitation. The application of comparative-legal method has allowed determining the specificities of interpreting the meaning assigned to the notion of "exploitation" in international legal acts. The Formal-Dogmatic approach has been employed for the purpose of identifying gaps and establishing ways of improving the types of human exploitation listed in the national legislation. **Results.** General features of human exploitation have been identified, individual features of sex exploitation and labor exploitation has been determined. **Conclusion.** It has been substantiated that for the sake of defining the notion of "human exploitation" in the text of criminal liability law it is advisable to use the open list of the its representative types. In this case, the list is to be reduced due to singling out wider types of exploitation, namely "sex exploitation" and "labor exploitation".

Key words: human trafficking; sex exploitation; labor exploitation; forced labor; practices similar to slavery; serfdom, debt bondage

Постановка проблеми

У ст.149 Кримінального кодексу (далі – КК) України передбачена відповідальність за такий конвенційний злочин¹, як торгівля людьми. Для

¹ Україною ратифіковано ряд міжнародних декларацій та конвенцій, які забороняють торгівлю людьми та їх експлуатацію: Конвенція про рабство (1926), Конвенція про примусову чи обов'язкову працю (1930), Загальна декларація прав людини (1948), Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами (1949), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства (1956), Конвенція про скасування примусової праці (1957), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966), Конвенція про права дитини (1989), Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (1999), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (2000), Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000), Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005).

нашої держави питання подолання цієї форми сучасного рабства набувають надзвичайно важливого значення, адже Україна є як країною-постачальником "живого товару", так і країною-транзитером. Зокрема, станом на 18.10.2019 р. Міністерством соціальної політики² надано статус "особа, яка постраждала від торгівлі людьми" 867 людям (серед яких 860 постраждалих – це громадяни України, 7 – іноземці), з яких 333 жінок, 446 чоловіків, 85 дітей (31 хлопчик та 54 дівчинки) [1]. І хоча у цілому Уряд та громадські організації докладають чимало зусиль для боротьби із торгівлею людьми³, але доводиться

² Постановою Кабінету Міністрів України від 18.01.2012 р. № 29 Міністерство соціальної політики визначено національним координатором у сфері протидії торгівлі людьми.

³ Нині чинним є Закон України "Про протидію торгівлі людьми" № 3739-VI від 20.09.2011 р., розроблено та затверджено низку підзаконних нормативно-правових актів у цій сфері (зокрема, Наказ Мінсоцполітики від 22.12.2018 р. № 1852, зареєстрований в Мін'юсті від 22.12.2018 р. за № 4058/5 та Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2019 р. № 1145 "Про поширення експериментального проекту із створення "єдиного входу" опрацювання звернень громадян та запитів на пуб-

констатувати: суттєвих результатів у цьому досягти, на жаль, поки не вдалося. Це пов'язано з тим, що торгівля людьми не знає кордонів, і вже давно набула ознак транснаціональної злочинності. Саме поширеність цього явища як в Україні, так і за її межами, свідчить про актуальність та доцільність наукових пошуків з метою розробки нових заходів, які б дозволили не лише ефективно протидіяти торгівлі людьми, але й виявляти всі такі випадки та карати винних. У сфері кримінального права такими дослідженнями мають стати питання законодавчого вдосконалення норми, передбаченої ст.149 КК України, задля досягнення невідворотності кримінальної відповідальності для осіб, які вчинили цей злочин.

Так, однією із важливих криминоутворюючих ознак складу злочину "торгівля людьми", виступає його мета – експлуатація людини. Саме ця ознака у поєднанні із специфічними формами діянь, що утворюють об'єктивну сторону даного злочину, і визначає його підвищену суспільну небезпечність та дозволяє відмежовувати цей злочин від суміжних. При цьому законодавець двічі вносив зміни до ст.149 КК України і кожного разу вони стосувалися, в т.ч. й поняття "експлуатація людини"⁴. Ці зміни потребують критичного переосмислення, адже виникає низка питань, які потребують відповіді: 1) чи можна надати визначення поняттю "експлуатація людини" шляхом встановлення та законодавчого закріп-

лічну інформацію на опрацювання звернень та повідомлень про/або від осіб, які постраждали від торгівлі людьми, домашнього насильства, насильства за ознакою статі, насильства стосовно дітей, або про загрозу вчинення такого насильства"), створено Call-центр з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, який має запрацювати у 2020 р. та ін. Окремо варто згадати про активну діяльність ГО "Ла Страда – Україна", чий внесок у боротьбі із торгівлею людьми є неоціненним.

⁴ Так, вперше воно з'явилося у диспозиції ст.149 КК України у зв'язку із прийняттям та набранням Законом України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією" від 12.01.2006 р. № 3316–IV чинності. Цим же законом примітка до ст.149 КК була доповнена 2 пунктами, у першому з яких розкривався зміст експлуатації людини за допомогою встановлення відкритого переліку її типових форм. Та вже 06.09.2018 р. Законом України "Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами" № 2539–VIII цей відкритий (!) перелік було розширено за рахунок нових 4 типових форм експлуатації.

лення його індивідуальних ознак та чи доцільним буде такий крок; 2) якщо залишити в кримінальному законі перелік типових форм експлуатації людини, то чи повинен він і надалі залишатися відкритим; 3) та чи потребує він скорочення, адже нині у КК України названо цілих 17 (!) форм експлуатації людини? Ситуація також ускладнюється тим, що у жодній міжнародній конвенції, присвяченій питанням боротьби із торгівлі людьми, немає визначення цього поняття. Не розкривається воно навіть у Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (далі – Протокол ООН).

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми засвідчив, що питання торгівлі людьми завжди залишається в центрі уваги наукової спільноти як в Україні, так і за її межами. Наріжним каменем досліджень виступають підстави та передумови існування цього явища в конкретній державі чи регіоні, його наслідки, а також способи боротьби з торгівлею людьми у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників (приміром, А.М. Бабенка, А.В. Орещенка [2], В.С. Батиргареевої [3], А.В. Войціховського [4], К. Bowers, E. Cockbain, G. Dimitrova [5], V. Elliott, W. Fautré [6]). Окрім цього, українськими кримінологами був змодельований портрет жерв торгівлі людьми для наших територій (А.М. Бабенко, В.С. Батиргареева, А.В. Калініна [7]). Не менш популярними є й дослідження питань кримінальної відповідальності за цей злочин. Але якщо українські вчені зосереджують свою увагу на аналізі складу злочину, що передбачений ст.149 КК України (зокрема, В.А. Козак [8], Ю.С. Нагачевська [9], А.А. Неїбитов [10], А.М. Орлеан [11], Н.В. Плахотнюк [12]), то іноземні дослідники К. Келемен й М.С. Йоханссон (Kelemen, Johansson, 2013) намагаються проаналізувати ефективність кримінальних законів, дотримання невідворотності кримінальної відповідальності та покарання, а також встановити відсутність чи наявності ефективного захисту від експлуатації, [13]). Водночас питанню експлуатації людини, на нашу думку, приділено часто недостатньо уваги і зазвичай вчені та практики, особливо українські, обмежуються наданням визначення кожній формі експлуатації людини, які перелічені в п.1 примітки до ст.149 КК України.

Тому метою статті є: 1) встановлення загальних ознак, властивих поняттю "експлуатація

людини"; 2) розкриття змісту таких форм експлуатації, як сексуальна експлуатація, використання в порнобізнесі, примусова праця, примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан та залучення в боргову кабалу, які закріплені у п.1 примітки до ст.149 КК України; 3) встановлення ознак, властивих поняттям "сексуальна експлуатація" та "трудова експлуатація"; 4) вироблення пропозицій щодо законодавчого удосконалення норми, передбаченої ст.149 КК України. При цьому в межах даної статті постають такі завдання: проаналізувати такі форми експлуатації людини як сексуальна та трудова, які є найбільш поширеними не лише в Україні, а й у світі; 2) виокремити їх індивідуальні ознаки, а також 3) встановити особливості етимологічного тлумачення поняття "експлуатація людини", його особливості вживання в іноземних кримінальних законах та виділити. Її новизна полягає в пропозиції скоротити ряд форм експлуатації людини, про які йдеться у п.1 примітки до ст.149 КК України (таких як використання в порнобізнесі, примусова праця, примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан та залучення в боргову кабалу) шляхом їх заміни на два більш широкі та поширені у сучасному світі терміни (сексуальна та трудова експлуатація відповідно).

Емпіричну базу дослідження становлять: 1) рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), в яких констатовано порушення Україною ст.44 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція 1950 р.); 2) законодавство про кримінальну відповідальність країн Східної Європи в частині встановлення відповідальності за торгівлю людьми; 3) 126 обвинувальних вироків, постановлених за останні 5 років і 6 місяців судами України⁵.

⁵ Загалом за ст.149 КК в Єдиному державному реєстрі судових рішень України (далі – ЄДРСР) у період із 01.01.2015 р. по 01.07.2020 р. міститься 129 обвинувальних вироків, проте один із них дублюється двічі (див. вирок по справі № 1/1522/2018/11 Приморського районного суду м. Одеси від 20.04.2015 р. та 21.04.2015 р.), тоді як у двох інших вироків прокурором під час судового розгляду справи попереднє обвинувачення за ст.149 КК України було змінено на: ч.1 та 2 ст.303 КК України (див. вирок у справі № 753/6554/15-к Дарницького районного суду м. Києва від 07.06.2016 р.) та ч.2 ст.169 КК України (див. вирок у справі № 463/493/16-к Личаківського районного суду м. Львова від 06.02.2017 р.). Отже, будемо вести мову про 126 обвинувальні вироків, з яких: а) у 30 – неможливо з'ясувати жодну інформацію, яка б стосувалася обставин справи, бо доступ

Тлумачення поняття "експлуатація людини"

Отже, український законодавець не просто використовує поняття "експлуатація людини" у диспозиції ст.149 КК України, а розкриває його зміст у п.1 примітки до цієї статті за допомогою відкритого переліку форм експлуатації людини. Тобто поняття "експлуатація людини" за чинним національним законодавством належить до оціночних, як і в більшості міжнародних актів. Також більшість форм із вказаних у п.1 примітки до ст.149 КК України є самостійними складами злочинів, а подібність деяких із них дозволяє законодавцю поєднувати їх між собою (приміром, "примусова праця або примусове надання послуг").

1. Тож насамперед постають питання: *чи не доречніше було б розкрити визначення експлуатації людини за допомогою родового поняття та видових відмінностей і відступити таким чином від використання переліку типових форм експлуатації? А також: чи є доцільним існування саме відкритого переліку форм експлуатації?*

Згідно із тлумачним словником української мови експлуатація – це "1) привласнення одними людьми продуктів праці інших людей; 2) систематичне використання людиною продуктивних сил (родовищ корисних копалин, залізниць, машин і т. ін." [14, с.341]. Та оскільки торгівля людьми – конвенційний злочин, а термін "експлуатація людини" в національному законодавстві з'явився саме завдяки міжнародним актам, то видається більш правильним вкладати в це поняття зміст, що міститься у Кембриджському тлумачному словнику, адже абсолютна більшість міжнародних актів пишуться саме англійською мовою. Відповідно до останнього воно трактується ширше, а саме як: "1) використання чогось, щоб отримати від цього перевагу; 2) акт несправедливого використання когось для вашої вигоди; 3) недобросовісне поводження з іншими людьми для власної вигоди; 4) використання чи розвиток чогось для отримання прибутку чи прогресу в бізнесі" [15].

Таким чином, етимологічний аналіз поняття, яке досліджується, дозволяє виділити такі загальні ознаки експлуатації людини: 1) є хтось (певна людина або група людей, назовемо їх експлуа-

до вироку обмежений на підставі п.4 ч.1 ст.7 Закону України "Про доступ до судових рішень"; б) у 10 – суб'єктивна сторона не потребує встановлення мети як її обов'язкової ознаки, бо наявна інша альтернативна форма діяння – торгівля власними дітьми.

таторами), хто використовує (-ють) іншу людину. При цьому термін "використання" виступає родовим поняттям; 2) це робиться експлуатором (-ми) для досягнення певної мети – отримання власної вигоди (наприклад, прибутку) чи переваги. Наявність відповідної мети свідчить про те, що із суб'єктивної сторони такі дії можуть бути вчинені винною (-ими) особою (-ами) лише з прямим умислом; 3) таке використання супроводжується певною несправедливістю, що полягає, вочевидь, у порушенні конституційних прав жертви торгівлі людьми. Перелічені ознаки не претендують на вичерпність, оскільки можуть бути в подальшому доповнені.

Вивчаючи ж законодавство країн Східної Європи в частині встановлення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми, ми дійшли до таких результатів: у переважній більшості законодавці не використовують поняття "експлуатація людини", а одразу перелічують типові форми такої експлуатації у диспозиції відповідної статті (КК Албанії, ст.159А КК Болгарії, п.1 ст.4186 КК Боснії та Герцеговини, ч.1 ст.4323А КК Греції, ст.4100а ч.1 ст.4133 КК Естонії, ст.4165 КК Молдови, ст.4418-а КК Північної Македонії, § 22 ст.4115 КК Польщі, п.1 ст.4388 КК Сербії, п.1 Розділу 179 КК Словаччини, ст.4113 КК Словенії, п.1 ст.4106 КК Хорватії, п.1 ст.4444 КК Чорногорії) [16–28]. І лише в законах про кримінальну відповідальність Литви (ст.4147), Росії (п.2 примітки до ст.4127) та Чехії (пп.1 та 2 § 168) використовується поняття "експлуатація"/"експлуатація людини", зміст якого, як і в КК України, розкривається через перелік типових форм використання людини [29–31]. Натомість, румунський законодавець у тексті ст.4209 КК, яка присвячена торгівлі людьми, хоча і зазначив, що метою окремих дій, що утворюють об'єктивну сторону цього злочину, є експлуатація, проте не навів визначення цього поняття у тексті Закону [32].

Натомість спробу надати легальне визначення здійснили білоруський та угорський законодавці. Так, у примітці до ст.4181 КК Білорусі "під експлуатацією ...розуміють незаконний примус людини до роботи або надання послуг (в т.ч. до дій сексуального характеру, сурогатного материнства, вилучення у людини органів та (або) тканин) у випадку, якщо вона через причини, які від неї не залежать, не може відмовитися від виконання робіт (послуг), включаючи рабство або звичаї, подібні до рабства" [33]. Аналізуючи це визначення, можна констатувати, що воно є недостатньо вдалим, бо, по-перше, в

ньому також присутня вказівка на конкретні форми експлуатації людини. А, по-друге, сумнівним видається віднесення до робіт чи послуг примусове вилучення у людини органів та (або) тканин.

Відповідно до п.8 § 192 КК Угорщини під експлуатацією розуміється мета отримання переваги шляхом використання уразливого стану чи вразливої жертви [34]. Наведене визначення, на нашу думку, є недосконалим саме для вітчизняного правозастосувача, насамперед, через те, що його зміст розкривається за допомогою іншого оціночного поняття ("уразливий стан"), що ніяк не сприяє розумінню першого, а по-друге, не охоплює ситуацій, коли, наприклад, особу залучають для сексуальної експлуатації за кордон шляхом обману.

Таким чином, видається, що доцільніше задля визначення поняття "експлуатація людини" використовувати саме перелік типових форм. Разом із тим, ми жодним чином не спростовуємо, а навпаки, визнаємо доцільність розробки наукового визначення цього поняття, яке може бути використано у науковій літературі при аналізі ознак складу злочину, передбаченого ст.149 КК України.

Тут одразу треба надати і відповідь на питання, *яким на нашу думку має бути перелік типових форм експлуатації людини: відкритим чи вичерпним?* Оскільки в умовах сучасних темпів розвитку науки та техніки дуже важко спрогнозувати як буде відбуватися розвиток суспільства в цілому, а в майбутньому можуть з'явитися (і вони неодмінно з'являться) нові форми експлуатації людини, то ми вважаємо доречним залишити такий перелік відкритим. Це сприятиме невідворотності кримінальної відповідальності винних у торгівлі людьми, бо дозволить правозастосувачеві самостійно визначати, що конкретна ситуація підпадає під поняття "експлуатація людини".

2. Наступне питання, це: *чи можна скоротити існуючий відкритий перелік форм експлуатації?*

Проведений аналіз законодавства країн Східної Європи в частині встановлення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми показав, що в переважній більшості поняття "експлуатація людини" вичерпується вказівкою на п'ять типових форм останньої: 1) сексуальна експлуатація, куди відносять у т. ч. і зайняття проституцією, і порнографію; 2) експлуатація примусової праці (надання послуг), у т. ч. і використання у занятті жебрацтвом; 3) рабство або

використання звичаїв, подібних до рабства, 4) підневільний стан; 5) вилучення органів/тканин/клітин/рідини з тіла людини. Згадується і використання в збройному конфлікті, зокрема, у КК Боснії і Герцеговини, КК Молдови, КК Сербії, КК Хорватії, КК Чехії) [18; 21; 24; 27; 31]. Законодавець РФ у п.2 примітки до ст.4127-1 КК взагалі обмежився вказівкою на три форми експлуатації: сексуальну, використання рабської праці та підневільного стану [30]. Три форми експлуатації виділяє і законодавець Греції (ч.1 ст.4323А КК): вилучення клітин, тканин або органів тіла людини, експлуатація чужої праці та жебрацтво [19]. Сказане ілюструє теоретичну можливість скорочення відкритого переліку форм експлуатації людини у КК України. Для того, щоб це зробити, варто проаналізувати, який зміст цим поняттям надається у міжнародних актах, присвячених боротьбі із торгівлею людьми, та як визначають кожну з форм експлуатації людини вітчизняні науковці. При цьому потребують уваги і результати узагальнення вітчизняної судової практики за ст.149 КК України. Видається, що ці дії дозволять встановити можливість поєднання деяких подібних окремих форм експлуатації людини, перелічених у п.1 примітки до цієї статті, у більш широкі поняття, скоротивши при цьому їх перелік.

Сексуальна експлуатація як форма експлуатації людини

Отже, першою формою експлуатації людини, про яку згадується у чинному КК України, виступає *сексуальна експлуатація*. Вона є однією з найпоширеніших форм експлуатації людини у світі. Насамперед варто відмітити, що розуміння змісту цього поняття сильно різняться навіть у країнах Європи, як власне і розуміння змісту поняття "експлуатація". Тож Протокол ООН надає державам можливість самим вирішувати, що таке як "експлуатація людини" в цілому, так і "сексуальна експлуатація" зокрема. Приміром, шведська модель пов'язує сексуальну експлуатацію з проституцією, зловживанням правами людини й встановленням гендерної нерівності, в той час як в Нідерландах проституція є законною діяльністю. Ця неоднозначність та різноманітність щодо розуміння експлуатації в різних державах не тільки спричиняє труднощі правозастосувачам у виявленні жертв торгівлі людьми, але й показує, що й сама жертва може бути невпевненою у своєму власному статусі та не знати про те, що нею "торгували" [6].

Українські дослідники наводять безліч визна-

чень поняттю "сексуальна експлуатація". Так, на думку М.І. Хавронюка, останньою є "вид експлуатації праці особи у сфері проституції, під якою слід розуміти надання сексуальних послуг за гроші чи іншу матеріальну винагороду, або у суміжних сферах (у сфері розпутних дій з дітьми, надання разових сексуальних послуг ув'язненим та деяким іншим особам, співжиття з метою систематичного отримання сексуального задоволення тощо), для експлуатації незалежно від того, чи дозволений у тій чи іншій країні чи її окремих місцевостях цей вид діяльності" [35]. Цікаво, що, як свідчить аналіз цього визначення, вчений визнає сексуальну експлуатацію своєрідним проявом трудової експлуатації, але у певній сфері, що і визначає її індивідуальні риси. Варто звернути увагу і на те, що домінуючим мотивом сексуальної експлуатації вказується корисливий мотив. У свою чергу, Ю.С. Нагачевська стверджує, що сексуальною експлуатацією є "практика, коли певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансовий прибуток шляхом використання або експлуатації сексуальності іншої особи з порушенням прав людини, зокрема права на гідність, рівність, самостійність, нормальний фізичний і психологічний стан, у результаті торгівлі, секс-туризму, торгівлі "нареченими по пошті", порнографії, оголення, побиття, ґвалтування і сексуальних домагань" [9]. Таким чином, учена вважає, що сексуальна експлуатація не обмежується випадками матеріального збагачення винних осіб за рахунок використання сексуальності потерпілої особи, а є і там, де експлуататор (-ри) отримують сексуальне задоволення. Таке розуміння суттєво розширює зміст цього поняття. В цьому вчену підтримує й Н.В. Плахотнюк, на думку якої сексуальна експлуатація – це "вид експлуатації, коли певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансові прибутки чи покращення свого становища шляхом використання чи експлуатації сексуальності іншої особи через порушення прав людини, таких, як право на гідність, рівність, самостійність, фізичний і психічний добробут" [12, с.13]. Очевидною перевагою останніх двох визначень є те, що дослідники зробили акцент на тому, що сексуальна експлуатація завжди супроводжується порушенням прав людини жертви такого використання. В свою чергу А.А. Небитов також стверджує, що сексуальною експлуатацією є "використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи з її згоди чи проти її волі з метою одержання прибутку або задоволення сексуальних потреб третіх осіб чи

власних сексуальних потреб" [10, с.53]. Тобто автор наголошує на тому, що експлуатація є не лише там, де потерпіла особа використовується у сексуальній сфері проти волі, але й за наявності її згоди, вочевидь маючи на увазі випадки, коли особа надає її, перебуваючи в тяжкому матеріальному становищі, або під впливом інших обставин, які фальсифікують добровільність цієї згоди.

Проаналізувавши всі вищенаведені визначення, можна виокремити такі *індивідуальні ознаки сексуальної експлуатації*: 1) особа використовується для надання сексуальних послуг чи використовується її сексуальність; 2) метою цього є отримання експлуатором (-ами) або матеріальної вигоди, або сексуального задоволення; 3) не має значення згода потерпілої особи на вчинення таких дій, а також те, чи законно визнається така діяльність в певній країні чи на певній території; 4) для сексуальної експлуатації властиво порушення конституційних прав особи.

Як свідчать результати узагальнення судової практики за ст.149 КК України, сексуальну експлуатацію слід визнати найпоширенішою формою експлуатації під час торгівлі людьми, що відбувається і на території України. Так із 126 обвинувальних вироків, які містяться в ЄДРСР, аж у 72 із них (57 %) саме сексуальна експлуатація жінок була метою вчинення цього злочину. Характерним для нашої держави є те, що найчастіше потерпілим, які перебували в уразливому стані через скрутне матеріальне становище, *відкрито* пропонувалося займатися проституцією на вигідних умовах за кордоном. Винятком є лише дві справи, коли жінкам повідомляли неправдиву інформацію про можливість їх легального працевлаштування на вигідних умовах в іноземній державі [36; 37]. Отже, українки використовуються як "живий товар" для постачання у сферу секс-індустрії за кордоном. І лише у вирокі Приморського районного суду м. Одеси йдеться про те, що обвинувачений створив злочинне угруповання, учасники якого здійснювали пошук дівчат, у т. ч. і неповнолітніх, на території Молдови, яких потім постачали в Україну для сексуальної експлуатації в м. Одеса [38]. Результати дослідження, проведеного українськими вченими свідчать про те, що ризик стати жертвою сексуальної експлуатації є приблизно вдвічі вищим для сільських жителів, ніж для міських жителів. Оскільки для сільських жителів характерною є внутрішня міграція у великі і особливо великі українські міста

в пошуках роботи, а далі – адресний пошук роботи за кордоном і, нарешті, – виїзд за кордон і потрапляння в рабство. Також дослідження показало, що вербування жертв частіше проводиться знайомими або родичами (61,1 %), так як жертви довіряють їм найбільше [7].

Ставали такі справи й предметом розгляду ЄСПЛ, де достатньо часто Суд констатує, що досудове розслідування та судовий розгляд у такій категорії справ здійснюється неналежним чином, що дозволяє інколи експлуатору (-ам) уникнути кримінальної відповідальності або справедливого покарання. Так, у справі "L.E. v. Greece" (№ 71545/12) громадянка Нігерії скаржилася, що її примусили займатися проституцією в Греції. Незважаючи на те, що ЄСПЛ визнав порушення ст.4 Конвенції 1950 р., водночас було встановлено, що ефективність попереднього та подальшого розслідувань справи було скомпрометовано низкою недоліків. Суд визнав численні зволікання та недоліки стосовно процесуальних зобов'язань Греції та констатував порушення п.1 ст.6 та ст.13 Конвенції 1950 р. [39, с.15]. У цьому контексті вбачається такий недолік національної судової практики як звільнення суб'єктів злочинів від реального відбування покарання на підставі ст.475 КК України. Натомість, відповідно до законодавства США та Канади особи, які отримують вигоду чи сприяють участі неповнолітніх в торгівлі сексуальних послуг визнаються не сутенерами, а торговцями людьми і завдяки цьому їх покарання, зокрема в США, – це мінімум 10 років позбавлення волі [6; 13]. Такий підхід обумовлений тим, щоб за будь-яких умов, у т.ч. навіть коли неповнолітня особа сама погоджується на сексуальну експлуатацію, винні особи не мають можливості уникнути кримінальної відповідальності чи їм не може бути суттєво пом'якшено покарання.

Наступною формою експлуатації людини за чинним КК України виступає *використання в порнобізнесі*⁶. Проаналізувавши міжнародні акти А.А. Небитов і В.І. Антипов справедливо стверджують, що ця форма експлуатації людини виступає складовою частиною іншого, більш широкого поняття – "сексуальна експлуатація", водночас не вичерпуючи зміст останнього [10, с.53; 40, с.381].

⁶ Під порнобізнесом розуміють "частково чи повністю дозволений у тій чи іншій країні чи незаконний вид підприємництва, пов'язаний з проституцією, утриманням будинків розпусти, виготовленням, збутом і розповсюдженням предметів порнографічного характеру тощо" [35, с.444].

Під використанням у порнобізнесі М.І. Хавронюк розуміє "використання особи як сутенера, утримувача будинку розпусти, актора при зйомках порнографічних фільмів, статиста при виготовленні порнографічних журналів тощо" [35, с.444]. Дана форма є менш розповсюдженою в Україні, ніж сексуальна експлуатація. Приміром, за 2019 р. було встановлено, що лише 3 особи експлуатувалися таким чином [41]. Однак, в ЄДРСР нами виявлено лише 2 обвинувальні вироки за ст.149 КК України, згідно з якими жінок намагалися використати у порнобізнесі, а саме залучити до участі у виготовленні продукції порнографічного характеру [42; 43].

Отож, виходячи із вищесказаного, видається недоцільним у переліку форм експлуатації людини передбачати як більш широке поняття (сексуальна експлуатація), так і використання в порнобізнесі, яке є частиною останнього.

Трудова експлуатація як форма експлуатації людини

Окремою, доволі самостійною групою можна вважати сукупність форм експлуатації людини, що стосуються примусової праці, примусового надання послуг, рабства або звичаїв, подібних до рабства, підневільного стану та залучення в боргову кабалу. Усі їх, як ми вважаємо, можна об'єднати більш широким поняттям "*трудова експлуатація*", так як саме це поняття є найширшим і найживішим нині.

Як справедливо відзначається, надмірна увага суспільства щодо секс-торгівлі часто залишає поза увагою інші форми експлуатації, хоча наявні прогалини і стосовно основних аспектів торгівлі робочою силою [5]. Однак попит на такі форми експлуатації існує, оскільки торгівля робочою силою була виділена як пріоритет у Стратегії Європейського Союзу щодо протидії торгівлі людьми (Європейська Комісія, 2012 р.).

Відповідно до ст.2 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930 р. *під примусовою чи обов'язковою працею* розуміють будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг.

Можна вказати на такі характерні особливості примусової праці: (1) робота не є добровільною, тобто для її виконання потерпіла особа залучається примусово, незважаючи на наявність чи відсутність її згоди та (2) для особи, яка її не виконуватиме існує реальна загроза покарання. На ці ж ознаки наголошує й ЄСПЛ у

справі "Van Der Musselle v. Belgium" [44, с.12]. Як свідчить практика, часто фізичне покарання виражається у побитті, позбавленні їжі, мордуванні, зґвалтуванні тощо. ЄСПЛ також констатував, що покарання проявлятися не лише через насильство або фізичний примус, а "може мати й більш приховану форму у вигляді психологічного примусу, наприклад, погрози видати поліції або міграційній службі нелегальних працівників (C.N. i V. v. France, § 77)" [44, с.9].

У своїх рішеннях ЄСПЛ звертає увагу на те, що праця може бути не тільки примусовою, але й обов'язковою. Щоб встановити, чи підпадає робота, яку вимагають, під заборону "примусової і обов'язкової праці", "Суд найчастіше бере до уваги сукупність обставин справи у світлі цілей, закладених у ст.4" (Van der Musselle v. Belgium; Bucha v. Slovakia). Напрацьовані Судом нормативи оцінки того, що може вважатись нормальним у розумінні обов'язків, під які підпадають представники певної професії, враховують численні питання, а саме: "чи надані послуги виходять за рамки звичайної професійної діяльності відповідної особи, були ці послуги безоплатними чи оплачуваними або відшкодованими у будь-який інший спосіб, чи такий обов'язок ґрунтується на концепції суспільної солідарності, і чи був накладений тягар диспропорційним (Graziani-Weiss v. Austria, § 38; Mihal v. Slovakia, § 64)" [44, с.9].

У вітчизняній науці під *примусовою працею* розуміють "працю, до якої особа примушується насильством чи будь-яким іншим способом і внаслідок якої відбувається присвоєння матеріальних результатів її праці (зокрема прибутку) власником засобів виробництва" [35, с.444]. Тобто до ранише вказаних ознак слід додати те, що при такій праці (3) потерпіла особа взагалі не отримує оплати за свою роботу або (4) така оплата є значно меншою, ніж зазвичай, враховуючи обсяги, інтенсивність та специфіку роботи.

Водночас *примусове надання послуг* – різновид примусової праці, особливість якої полягає лише в тому, що це відбувається у сфері надання послуг.

В Україні примусову працю не можна вважати дуже поширеною формою людської експлуатації, адже всього 11 із 126 обвинувальних вироків за ст.149 КК (що становить близько 8,7 %) містять вказівку на те, що метою торгівлі людьми була саме трудова експлуатація. Так, у 7 кримінальних провадженнях її проявом було втягнення чи використання потерпілих осіб у занятті жебрацтвом [45-47]; ще у 2 проваджен-

нях зазначалося, що потерпілі повинні були працювати на полігоні твердих побутових відходів у Волинській обл. [48; 49]; і ще в двох – їх примушували виконувати роботи у садах та теплицях Росії [50; 51].

Самостійною формою експлуатації людини КК України визнає *рабство*, при цьому абсолютна більшість дослідників сучасною формою рабства називають торгівлю людьми (злочин в цілому).

Відповідно до ст.1 Конвенції про рабство під останнім варто розуміти положення або стан особи, у відношенні якої здійснюються деякі чи всі повноваження, характерні для права власності". Такий же зміст у це поняття вкладає у своїх рішеннях і ЄСПЛ: "рабство – це стан або становище людини, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них", прирівнюючи особу до "речі" [52; 53]. Так, у рішенні "Siliadin v. France" заявницею виступала 18-річна громадянка Того, яка багато років працювала безоплатно і без відпустки хатньою робітницею 15 годин на день. Незважаючи на це, Суд дійшов висновку, що поведження, якого вона зазнала, не є рабством, а є лише підневільним станом, а також примусовою та обов'язковою працею. Суд аргументував це тим, що хоча заявниця і не могла вільно розпоряджатись собою, але її не утримували в рабстві у тому сенсі, що юридично не здійснювалось справжнє право власності, яке перетворило б її на "реч" (§ 122) [52].

Легальне визначення *звичаїв, подібних до рабства* відсутнє, однак у ст.1 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства звичаї, подібні до рабства передбачені випадки, що підпадають під це поняття. Зокрема, це:

а) *боргова кабала* (але в п.1 примітки до ст.149 КК України є самостійна форма експлуатації людини – залучення в боргову кабалу! – прим. наша) – стан чи становище, що виникає внаслідок застави боржником в рахунок забезпечення боргу своєї особистої праці або праці залежної від нього особи, якщо належним чином визначена цінність виконаної роботи не зараховується в погашення боргу або якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не визначений;

б) *кріпацький стан*;

с) *будь-який інститут чи звичай, в силу яких:*

жінку обіцяють за винагороду грошима чи натурою видати або видають заміж без права

відмовлення з її боку, її батьки, опікун, родина або будь-яка інша особа або група осіб (та в п.1 примітки до ст.149 КК України це також самостійна форма (примушування до шлюбу) – прим. наша); чоловік жінки, його родина або його клан мають право передати її іншій особі за винагороду або без такої; жінка після смерті чоловіка передається у спадщину іншій особі;

д) *будь-який інститут чи звичай, в силу яких дитина або підліток до 18 років передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці*⁷.

Примітним є й те, що відповідно до ст.7 цієї ж Додаткової конвенції *підневільний стан* – це стан чи становище особи, який утворюється в результаті інститутів або звичаїв, подібних до рабства.

Також варто відмітити, що хоча зазвичай в міжнародних актах розмежовані рабство та інші форми експлуатації, пов'язані з працею, наприклад, у Конвенції 1950 р. (ст.4), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ст.8), Конвенції РЄ про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ст.4), Протоколі ООН (ст.3), однак в деяких вони всі підпадають під певне загальне поняття. Приміром, у Конвенції про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці в ст.3 зазначено, що термін "найгірші форми дитячої праці" включає усі форми рабства або практику, подібну до рабства, як наприклад, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця.

Підневільний стан пов'язується одночасно як з рабством, так і з примусовою і обов'язковою працею, утворюючи особливу форму останньої. Виходячи з рішень ЄСПЛ, підневільний стан є обов'язком надавати свої послуги під примусом, становлячи особливо тяжку форму позбавлення свободи. Воно включає, окрім обов'язку надавати іншим свої послуги, ще й обов'язок для "невільника" жити у помешканні, що належить іншим, а також неспроможність змінити свій стан" (згідно справ "Seguin v. France" та "Siliadin v. France") [44].

Водночас основним елементом, що відрізняє підневільний стан від примусової і обов'язкової праці є "почуття потерпілих, що їхній стан неможливо змінити, і що становище теж не може

⁷ Виходячи з цього, на нашу думку, вбачається недоцільним передбачати у п.1 примітки до ст.149 КК України і "звичаї, подібні до рабства", і "боргову кабалу", і "примусове одруження", які є проявом першого, більш широкого, поняття.

змінитись. Суд вирішив, що достатньо, аби таке почуття спиралось на згадані об'єктивні елементи або підтримувалось особами, які здійснюють примус (C.N. i V. v. France, § 91)" [44, с.7; 52]. Так, у справах "Siliadin v. France" (§§ 126–127) та "C.N. i V. v. France" (§§ 92–93) Суд дійшов висновку, що потерпілі особи перебували у підневільному стані. Аргументами, зокрема у справі "Siliadin v. France", стали такі: "окрім того, що заявниця повинна була здійснювати примусову працю, вона також була неповнолітньою, без засобів існування, уразливою й ізольованою, не мала можливості жити деінде, окрім як у людей, на яких працювала і від примх яких цілковито залежала, бо була повністю позбавлена свободи пересування і не мала вільного часу" [52].

Проаналізувавши основні ознаки таких форм експлуатації людини, як примусова праця, примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан та залучення в боргову кабалу, можна констатувати, що всі вони пов'язані з: (1) використанням праці людини як у примусовому, так і в добровільному порядку, але (2) за плату, яка є нижчою, ніж на ринку праці, або без оплати такої праці (при цьому всі прибутки або їх частину отримують експлуататори) та характеризуються (3) повним (наприклад, при рабстві) чи частковим обмеженням прав і свобод жертви. Це є індивідуальними рисами трудової експлуатації. А поясненням термінологічного різноманіття, що спостерігається в міжнародних актах, на нашу думку, може служити особливість еволюції суспільних відносин. Адже на початку ХХ ст. рабство було достатньо поширеним явищем у всьому світі. Натомість нині, в сучасних умовах розвитку суспільства вбачається більш "перспективною" і поширеною саме трудова експлуатація, яка виступає ширшим, родовим поняттям відносно проаналізованих вище.

Висновки

1. Встановлені наступні загальні ознаки поняття "експлуатація людини": 1) є наявною певна людина або група людей (так звані "експлуататори"), хто використовує (-ють) іншу людину. При цьому термін "використання" виступає родовим поняттям; 2) експлуатація людини здійснюється експлуататором (-ми) для досягнення певної мети – отримання власної вигоди (на-

приклад, прибутку) чи переваги. Наявність відповідної мети свідчить, що із суб'єктивної сторони такі дії можуть бути вчинені винною (-ими) особою (-ами) лише з прямим умислом; 3) експлуатація людини супроводжується певною несправедливістю, що полягає у порушенні конституційних прав жертви торгівля людьми. Ці ознаки не є вичерпними і можуть бути доповнені за рахунок нових ознак.

2. Індивідуальними ознаками сексуальної експлуатації визначено: 1) особа використовується для надання сексуальних послуг чи використовується її сексуальність; 2) метою сексуальної експлуатації є отримання експлуататором (-ами) або матеріальної вигоди, або сексуального задоволення; 3) не має значення згода потерпілої особи на вчинення таких дій, а також те, чи законною визнається така діяльність в певній країні чи на певній території; 4) для сексуальної експлуатації властиво порушення конституційних прав особи.

3. Встановлено, що індивідуальними рисами трудової експлуатації, що охоплює примусову працю, примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан та залучення в боргову кабалу, є: 1) використання праці людини як у примусовому, так і в добровільному порядку, але 2) за плату, яка є нижчою, ніж на ринку праці, або без оплати такої праці (при цьому всі прибутки або їх частину отримують експлуататори) та характеризуються 3) повним (наприклад, при рабстві) чи частковим обмеженням прав і свобод жертви.

4. Запропоновано в переліку форм експлуатації людини використовувати поняття "сексуальна експлуатація" та "трудова експлуатація" замість наданих у тексті п.1 примітки до ст.149 КК України таких як: ексуальна експлуатація, використання в порнобізнесі, примусова праця або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу та примусове одруження.

Конфлікт інтересів

Автори статті повідомляють про відсутність конфлікту інтересів.

Вираз вдячності

Дослідження виконано за власною ініціативою авторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ніжинський С. Захист прав осіб, які постраждали від торгівлі людьми, а також надання таким особам матеріальної і медичної допомоги – це зобов'язання Мінсоцполітики. 18.10.2019. / Офіц. веб-сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/17728.html> (дата звернення: 10.07.2020).

2. Бабенко А. М., Орещенко А. В. Можливості картографічних методів дослідження у інформаційно-аналітичному забезпеченні протидії торгівлі людьми. *Актуальні питання боротьби з торгівлею людьми в умовах проведення антитерористичної операції (збройного конфлікту)* : матеріали міжнар. круглого столу (м. Маріуполь, 18.05.2017 р.). К.: Дакор, 2017. С. 41–48.
3. Батиргареева В. С. Торгівля людьми в Україні: реальність та омана. *Актуальні питання боротьби з торгівлею людьми в умовах проведення антитерористичної операції (збройного конфлікту)*: матеріали міжнар. круглого столу (м. Маріуполь, 18.05.2017 р.). Київ: Дакор, 2017. С. 31–37.
4. Войціховський А. В. Діяльність Ради Європи щодо протидії торгівлі людьми. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2016. Вип. 2 (73). С. 45–54.
5. Cockbain Ella, Bowers Kate, Dimitrova Galina. Human trafficking for labour exploitation: the results of a two-phase systematic review mapping the European evidence base and synthesising key scientific research evidence. *Journal of Experimental Criminology*. September 2018. Volume 14. Issue 3. Pp. 319–360. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11292-017-9321-3> (дата звернення: 20.06.2020).
6. Elliott V., Fautré W. Trafficking for Sexual Exploitation from the Perspective of Migration and Human Rights. July 2013. URL: https://www.academia.edu/5201132/Trafficking_for_Sexual_Exploitation_from_the_Perspective_of_Migration_and_Human_Rights (дата звернення: 20.06.2020).
7. Babenko A., Batorygareieva V., Kalinina A. Human trafficking from Ukrainian cities and villages: Current trends. *Society. Health. Welfare: 7th International Interdisciplinary Scientific Conference*. 2019. Vol. 68. URL: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2019/09/shsconf_shw2019_01013.pdf. DOI: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196801013> (дата звернення: 20.06.2020).
8. Козак В. А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.
9. Нагачевська Ю. С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 4. С. 241–253.
10. Небитов А. А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 50–59.
11. Орлеан А. Концепція кримінально-правового забезпечення охорони людини від експлуатації. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 63–68.
12. Плахотнюк Н. В. Міжнародно-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 20 с.
13. Kelemen K., Johansson M. C. Still Neglecting the Demand that Fuels Human Trafficking: A Study Comparing the Criminal Laws and Practice of Five European States on Human Trafficking, Purchasing Sex from Trafficked Adults and from Minors. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 2013. No 21. Pp. 247–289. DOI: 10.1163/15718174-21042030.
14. Великий тлумачний словник української мови. 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
15. Cambridge dictionary. English dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/exploitation> (дата звернення: 11.07.2020).
16. Kodi Penal I Republikës Së Shqipërisë [Албанія]. URL: https://www.drejtesia.gov.al/wp-content/uploads/2017/11/Kodi_Penal-1.pdf (дата звернення: 01.07.2020).
17. Наказателен Кодекс [Республіка Болгарія]. URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529> (дата звернення: 01.07.2020).
18. Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine. URL: http://www.sudbih.gov.ba/app_dev.php/stranica/82/pregled (дата звернення: 01.07.2020).
19. Ποινικός Κώδικας - Άρθρο 323Α. [Грецька республіка]. URL: <http://www.c00.org/2015/03/greek-penal-code-article-323A.html> (дата звернення: 01.07.2020).
20. Karistusseadustik [Естонська республіка]. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/103012020016> (дата звернення: 30.06.2020).
21. Codul Penal al Republicii Moldova. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=331268&lang=2> (дата звернення: 30.06.2020).
22. Кривичен законик (Республіка Северна Македонія). URL: <http://jorm.gov.mk/krivichen-zakonik> (дата звернення: 01.07.2020).
23. Kodeks karny [Республіка Польща]. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (дата звернення: 01.07.2020).

- ня: 30.06.2020).
24. Krivični zakonik [Республіка Сербія]. URL: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html> (дата звернення: 01.07.2020).
 25. Criminal Code of the Slovak Republic. URL: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/4> (дата звернення: 02.07.2020).
 26. Kazenski zakonik [Республіка Словенія]. URL: <https://zakonodaja.com/zakon/kz-1/113-clen-trgovina-z-ljudmi> (дата звернення: 02.07.2020).
 27. Kazneni zakon (na snazi od 01.01.2020) [Республіка Хорватія]. URL: <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon> (дата звернення: 02.07.2020).
 28. Кривични законик Црне Горе [Республіка Чорногорія]. URL: <http://www.mpa.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=256001&rType=2&file=Krivi%C4%8Dni%20zakonik%20Crne%20Gore.doc&alphabet=сyr> (дата звернення: 02.07.2020).
 29. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. URL: <https://taz.lt/?cat=108> (дата звернення: 30.06.2020).
 30. Уголовный кодекс Российской Федерации. URL: <http://ukodeksrf.ru/ch-2/rzd-7/gl-17/st-127-1-uk-rf> (дата звернення: 30.06.2020).
 31. Trestní zákoník [Чеська Республіка]. URL: <http://zakony.centrum.cz/trestni-zakonik/cast-2> (дата звернення: 30.06.2020).
 32. Codul penal al României. URL: <https://legeaz.net/noul-cod-penal/art-210> (дата звернення: 30.06.2020).
 33. Уголовный кодекс Республики Беларусь. URL: http://etalonline.by/document/?regnum=HK9900275#load_text_none_1_ (дата звернення: 30.06.2020).
 34. 2012. évi C. Törvény a Büntető Törvénykönyvről [Угорщина]. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200100.tv> (дата звернення: 30.06.2020).
 35. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: ВД "Дакор", 2018. 1360 с.
 36. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 13.05.2019 р., судова справа № 359/2936/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82341825> (дата звернення: 25.06.2020).
 37. Вирок Збаразького районного суду Тернопільської обл. від 10.06.2020 р., судова справа № 604/109/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89713980> (дата звернення: 25.06.2020).
 38. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 20.04.2015 р., судова справа № 1/1522/2018/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76284342> (дата звернення: 25.06.2020).
 39. Насильство щодо жінок: інформаційно-тематичний листок. Вересень 2017. 17 с. URL: <https://rm.coe.int/fs-violence-woman-ukr-web/16808e9a35> (дата звернення: 20.06.2020).
 40. Антипов В. І. Кримінальний кодекс України в контексті міжнародного права та практики Європейського суду з прав людини : правові норми, судова практика, науково-практичний коментар. Х.: Право. 2019. 1200 с.
 41. Мінсоцполітики відзвітувалося ГРЕТА про проведені у 2019 році Урядом України заходи щодо протидії торгівлі людьми / Урядовий портал, 22.05.2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minsocpolitiki-vidzvitualosya-greta-pro-provedeni-u-2019-roci-uryadom-ukrayini-zahodi-shchodo-protidii-torgivli-lyudmi> (дата звернення: 20.06.2020).
 42. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 24.10.2016 р., судова справа № 522/16420/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62185039> (дата звернення: 25.06.2020).
 43. Вирок Зарічного районного суду м. Одеси від 26.09.2018 р., судова справа № 591/3443/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76714465> (дата звернення: 25.06.2020).
 44. Довідник із застосування статті 4 Конвенції – Заборона рабства і примусової праці. Рада Європи, Європейський суд з прав людини. 2014. 18 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf (дата звернення: 20.06.2020).
 45. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27.04.2016 р., судова справа № 216/513/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543> (дата звернення: 25.06.2020).
 46. Вирок Сєверодонецького міського суду Луганської обл. від 04.12.2018 р., судова справа № 428/12340/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78783669> (дата звернення: 25.06.2020).
 47. Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської обл. від 11.02.2020 р., судова справа № 175/3383/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87487822> (дата звернення: 25.06.2020).
 48. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 01.02.2017 р., судова справа № 161/10086/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64405150> (дата звернення: 25.06.2020).
 49. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 26.04.2018 р., судова справа № 161/14645/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73661853> (дата звернення: 25.06.2020).
 50. Вирок Хорольського районного суду Полтавської обл. від 01.02.2017 р., судова справа №

- 548/33/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/644463256> (дата звернення: 25.06.2020).
51. Вирок Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 11.11.2016 р., судова справа № 601/693/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62702364> (дата звернення: 25.06.2020).
52. Case "Siliadin v. France", 26.10.2005 (№ 73316/01) URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69891> (дата звернення: 25.06.2020).
53. Case "Rantsev v. Cyprus and Russia", 07.01.2010 (№ 25965/04) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-96549%22%5D%7D> (дата звернення: 25.06.2020).

REFERENCES

- Nizhyns'kyy, S. (2019). *Zakhyst prav osib, yaki postrazhdaly vid torhivli lyud'my, a takozh nadannya takym osobam material'noyi i medychnoyi dopomohy – tse zobov'yazannya Minsotspolityky* [Protecting the rights of victims of trafficking, as well as providing material and medical assistance to such persons, is the responsibility of the Ministry of Social Policy]. Retrieved from: <https://www.msp.gov.ua/news/17728.html> (in Ukr.).
- Babenko, A. M., & Oreshchenko, A. V. (2017). *Mozhlyvosti kartografichnykh metodiv doslidzhennya u informatsiyno-analitychnomu zabezpechenni protydyi torhivli lyud'my* [Possibilities of cartographic research methods in information-analytical support of counteraction to human trafficking]. In: *Aktual'ni pytannya borot'by z torhivleyu lyud'my v umovakh provedennya antyterorystychnoyi operatsiyi (zbroynoho konfliktu): materialy mizhnar. kruhloho stolu (m. Mariupol', 18.05.2017)*. Kyiv: Dakor (s. 41–48) (in Ukr.).
- Batrhareyeva, V. S. (2017). *Torhivlya lyud'my v Ukrayini: real'nist' ta omana* [Trafficking in human beings in Ukraine: reality and delusion]. In: *Aktual'ni pytannya borot'by z torhivleyu lyud'my v umovakh provedennya antyterorystychnoyi operatsiyi (zbroynoho konfliktu): materialy mizhnar. kruhloho stolu (m. Mariupol', 18.05.2017)*. Kyiv: Dakor (s. 31–37) (in Ukr.).
- Voytsikhovs'kyy, A. V. (2016). *Diyal'nist' Rady Yevropy shchodo protydyi torhivli lyud'my* [Council of Europe activities to combat trafficking in human beings]. *Visnyk Kharkivs'koho Natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2(73). 45–54 (in Ukr.).
- Cockbain, Ella, Bowers, Kate, & Dimitrova, Galina. (2018). Human trafficking for labour exploitation: the results of a two-phase systematic review mapping the European evidence base and synthesising key scientific research evidence. *Journal of Experimental Criminology*, 14(3). 319–360. Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11292-017-9321-3>.
- Elliott, V., & Fautré, W. (2013). *Trafficking for Sexual Exploitation from the Perspective of Migration and Human Rights*. July. Retrieved from: https://www.academia.edu/5201132/Trafficking_for_Sexual_Exploitation_from_the_Perspective_of_Migration_and_Human_Rights.
- Babenko, A., Batyrgareieva, V., & Kalinina, A. (2019). Human trafficking from Ukrainian cities and villages: Current trends. *Society. Health. Welfare: 7th International Interdisciplinary Scientific Conference*. Vol. 68. Retrieved from: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2019/09/shsconf_shw2019_01013.pdf. DOI: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196801013>.
- Kozak, V. A. (2003). *Kryminal'na vidpovidal'nist' za torhivlyu lyud'my (analiz skladu zlochynu)* [Criminal liability for human trafficking (crime analysis)]. Extended abstract of candidate's thesis (12.00.08). Kharkiv (in Ukr.).
- Nahachevs'ka, YU. S. (2014). *Kryminal'no-pravova kharakterystyka torhivli zhinkamy z metoyu seksual'noyi ekspluatatsiyi* [Criminal-legal characteristics of trafficking in women for the purpose of sexual exploitation]. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, (4). 241–253 (in Ukr.).
- Nyebytov, A. A. (2015). *Kontseptual'ni zasady kryminal'no-pravovoyi kharakterystyky seksual'noyi ekspluatatsiyi* [Conceptual principles of criminal law characteristics of sexual exploitation]. *Yurydychnyy chasopys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav*, 2(10). 50–59 (in Ukr.).
- Orlean, A. (2015). *Kontseptsiya kryminal'no-pravovoho zabezpechennya okhorony lyudyny vid ekspluatatsiyi* [The concept of criminal law protection of human protection from exploitation]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi prokuratury Ukrayiny*, (3). 63–68 (in Ukr.).
- Plakhotnyuk, N. V. (2002). *Mizhnarodno-pravovi aspekty borot'by z torhivleyu zhinkamy ta dit'my* [International legal aspects of combating trafficking in women and children]. Extended abstract of candidate's thesis (12.00.11). Kyiv (in Ukr.).
- Kelemen, K., & Johansson, M. C. (2013). *Still Neglecting the Demand that Fuels Human Trafficking: A Study Comparing the Criminal Laws and Practice of Five European States on Human Trafficking, Pur-*

- chasing Sex from Trafficked Adults and from Minors. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, (21). 247–289. DOI: 10.1163/15718174-21042030.
14. Busel, V. T. (Red.). (2005). *Velykyy tlumachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy. 250000 sliv* [Large explanatory dictionary of the Ukrainian language. 250,000 words]. Kyiv; Irpin': Perun (in Ukr.).
 15. Cambridge dictionary. English dictionary. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/exploitation>.
 16. Kodi Penal I Republikës Së Shqipërisë. Retrieved from: https://www.drejtesia.gov.al/wp-content/uploads/2017/11/Kodi_Penal-1.pdf.
 17. *Nakazatelen Kodeks* [Penal Code]. Retrieved from: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.
 18. Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine. Retrieved from: http://www.sudbih.gov.ba/app_dev.php/stranica/82/pregled.
 19. Ποινικός Κώδικας - Άρθρο 323Α. Retrieved from: <http://www.c00.org/2015/03/greek-penal-code-article-323A.html>.
 20. Karistusseadustik. Retrieved from: <https://www.riigiteataja.ee/akt/103012020016>.
 21. Codul Penal al Republicii Moldova. Retrieved from: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=331268&lang=2>.
 22. *Krivičeni zakonik (Republika Severna Makedonija)* [Criminal Code (Republic of Northern Macedonia)]. Retrieved from: <http://jorm.gov.mk/krivichen-zakonik>.
 23. Kodeks karny. Retrieved from: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>.
 24. Krivični zakonik. Retrieved from: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>.
 25. Criminal Code of the Slovak Republic. Retrieved from: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/4>.
 26. Kazenski zakonik. Retrieved from: <https://zakonodaja.com/zakon/kz-1/113-clen-trgovina-z-ljudmi>.
 27. Kazneni zakon (na snazi od 01.01.2020). Retrieved from: <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>.
 28. *Krivični zakonik Crne Gore* [Criminal Code of Montenegro]. Retrieved from: <http://www.mpa.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=256001&rType=2&file=Krivi%C4%8Dni%20zakonik%20Crne%20Gore.doc&alphabet=cyr>.
 29. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. Retrieved from: <https://taz.lt/?cat=108>.
 30. *Ugolovnyy Kodeks Rossiyskoy Federatsii* [Criminal Code of the Russian Federation]. Retrieved from: <http://ukodeksrf.ru/ch-2/rzd-7/gl-17/st-127-1-uk-rf> (in Russ.).
 31. Trestní zákoník. Retrieved from: <http://zakony.centrum.cz/trestni-zakonik/cast-2>.
 32. Codul penal al României. Retrieved from: <https://legeaz.net/noul-cod-penal/art-210>.
 33. *Ugolovnyy kodeks Respubliki Belarus'* [Criminal Code of the Republic of Belarus]. Retrieved from: http://etalonline.by/document/?regnum=HK9900275#load_text_none_1 (in Russ.).
 34. 2012. évi C. Törvény a Büntető Törvénykönyvről. Retrieved from: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200100.tv>.
 35. Mel'nyk, M. I., & Khavronyuk, M. I. (Eds.). (2018). *Naukovo-praktychnyy komentar Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny* [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. Kyiv: VD "Dakor" (in Ukr.).
 36. *Vyrok Boryspil's'koho mis'krayonnoho sudu Kyivs'koyi obl.* [Verdict of the Boryspil City District Court of the Kyiv Region]. (13.05.2019, sudova sprava No 359/2936/19). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82341825> (in Ukr.).
 37. *Vyrok Zbaraz'koho rayonnoho sudu Ternopil's'koyi obl.* [The verdict of the Zbarazh district court of the Ternopil region]. (10.06.2020, sudova sprava No 604/109/20). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89713980> (in Ukr.).
 38. *Vyrok Prymors'koho rayonnoho sudu m. Odesy* [Verdict of the Primorsky District Court of Odessa]. (20.04.2015, sudova sprava No 1/1522/2018/11). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76284342> (in Ukr.).
 39. Nasyt'stvo shchodo zhinok [Violence against women]. *Informatsiyno-tematychnyy lystok* (Veresen' 2017). Retrieved from: <https://rm.coe.int/fs-violence-woman-ukr-web/16808e9a35> (in Ukr.).
 40. Antypov, V. I. (2019). *Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny v konteksti mizhnarodnoho prava ta praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny. Pravovi normy, sudova praktyka, naukovo-praktychnyy komentar* [Criminal Code of Ukraine in the context of international law and the case law of the European Court of Human Rights. Legal norms, judicial practice, scientific and practical commentary]. Kharkiv: Pravo (in Ukr.).
 41. *Minsotspolityky vidzvitualosya HRETA pro provedeni u 2019 rotsi Uryadom Ukrayiny zakhody shchodo protydyi torhivli lyud'my* [The Ministry of Social Policy reported to GRETA on the measures taken by the Government of Ukraine in 2019 to combat human trafficking]. (22.05.2020). Retrieved from:

- <https://www.kmu.gov.ua/news/minsocpolitiki-vidzvitualosya-greta-pro-provedeni-u-2019-roci-uryadom-ukrayini-zahodi-shchodo-protidii-torgivli-lyudmi> (in Ukr.).
42. *Vyrok Prymors'koho rayonnoho sudu m. Odessa* [Verdict of the Primorsky District Court of Odessa]. (24.10.2016, sudova sprava No 522/16420/16-k). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62185039> (in Ukr.).
 43. *Vyrok Zarichnoho rayonnoho sudu m. Odessa* [Verdict of the Zarichny District Court of Odessa]. (26.09.2018, sudova sprava No 591/3443/17). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76714465> (in Ukr.).
 44. *Dovidnyk iz zastosuvannya statti 4 Konventsiyi – Zaborona rabstva i prymusovoyi pratsi* [Handbook on the application of Article 4 of the Convention - Prohibition of slavery and forced labor]. Rada Yevropy, Yevropeys'kyi sud z prav lyudyny. 2014. Retrieved from: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf (in Ukr.).
 45. *Vyrok Tsentral'no-Mis'koho rayonnoho sudu m. Kryvoho Rohu* [Verdict of the Central City District Court of Kryvyi Rih]. (27.04.2016, sudova sprava No 216/513/15-k). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543> (in Ukr.).
 46. *Vyrok Syeverodonets'koho mis'koho sudu Luhans'koyi obl.* [The verdict of the Severodonetsk city court of the Luhansk region.]. (04.12.2018, sudova sprava No 428/12340/18). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78783669> (in Ukr.).
 47. *Vyrok Dnipropetrovs'koho rayonnoho sudu Dnipropetrovs'koyi obl.* [The verdict of the Dnipropetrovsk district court of the Dnipropetrovsk region.]. (11.02.2020, sudova sprava No 175/3383/19). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87487822> (in Ukr.).
 48. *Vyrok Luts'koho mis'krayonnoho sudu Volyns'koyi obl.* [Verdict of the Lutsk City District Court of the Volyn Region]. (01.02.2017, sudova sprava No 161/10086/14-k). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64405150> (in Ukr.).
 49. *Vyrok Luts'koho mis'krayonnoho sudu Volyns'koyi obl.* [Verdict of the Lutsk City District Court of the Volyn Region]. (26.04.2018, sudova sprava No 161/14645/13-k). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73661853> (in Ukr.).
 50. *Vyrok Khorol's'koho rayonnoho sudu Poltavs'koyi obl.* [The verdict of the Khorol district court of Poltava region.]. (01.02.2017, sudova sprava No 548/33/17). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64463256> (in Ukr.).
 51. *Vyrok Kremenets'koho rayonnoho sudu Ternopil's'koyi obl.* [The verdict of the Kremenets district court of Ternopil region]. (11.11.2016, sudova sprava No 601/693/15-k). Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62702364> (in Ukr.).
 52. Case "Siliadin v. France", 26.10.2005 (№ 73316/01). Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69891>.
 53. Case "Rantsev v. Cyprus and Russia", 07.01.2010 (№ 25965/04). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-96549%22>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

Published in:
 Форум права: 62 pp. 29–43.

Related identifiers:
 10.5281/zenodo.3883849
http://forumprava.pp.ua/files/029-043-2020-3-FP-Zabuha_Mykhailichenko_5.pdf
http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2020_3_5.pdf

License (for files):
 Creative Commons Attribution 4.0 International

Received: 11.07.2020
Accepted: 25.08.2020
Published: 27.08.2020

Cite as:

Забуга, Ю. Ю., Михайліченко, Т. О. (2020). Форми експлуатації людини: частина I. Форум Права, 62(3). 29–43. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883849>.

Zabuha, Yu. Yu., & Mykhailichenko, T. O. (2020). Formy ekspluatatsiyi lyudyny: chastyna I [Types of Human Exploitation: Part I]. *Forum Prava*, 62(3). 29–43. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883849>.